

УДК 94(477.41-21):656.66

Олена Жам
(Переяслав)

ТЕРЕХТЕМИРІВСЬКА ПОРОМНА ПЕРЕПРАВА В ПРОСТОРИ ТА ЧАСІ

Стаття є стислим оглядом історії формування системи сухопутних і водних шляхів сполучення навколо Зарубинецького броду та Терехтемирівської переправи на Дніпрі від найдавніших часів до наших днів.

Ключові слова: брід, поромна переправа, пристань, водні шляхи, сухопутні шляхи, Дніпро, Переяславщина, Черкащина.

Найважливішою транспортною артерією України здавна є Дніпро. Землі по ліву і праву сторони річки – це первісний життєвий простір місцевого населення. Мешканців Подніпров'я пов'язували між собою сухопутні та водні транспортні мережі, вузловими ланками яких були броди. Про природні особливості бродів місцеве населення знало з давніх часів, тому направлялось сюди для переправи. На Дніпрі існували десятки бродів та перевозів. Більшість з них нині знищено каскадом водосховищ, але їхню історію ще можна простежити за писемними джерелами та картографічними матеріалами.

За твердженням дослідника стародавніх шляхів Лівобережної України доби Середньовіччя В. Б. Звагельського, встановлення місць розташування бродів, переправ, з'ясування логіки їх розміщення по відношенню до населених пунктів, шляхів сполучення є корисним для відтворення стародавніх комунікацій, торговельних, військових, культурних контактів, визначення закономірностей просторової поведінки людини в минулому¹.

У сукупності з водними та сухопутними шляхами броди та поромні переправи утворюють шляхову інфраструктуру певного регіону. У широкому значенні шляхи – це простір між певними географічними пунктами, засіб зв'язку між ними, а в матеріальному вираженні – смуги земної (водної) поверхні, часто спеціально оформлені, призначені для їзди, ходіння чи плавби, по яких здійснюється пересування та перевезення².

Енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона дає таке визначення броду: це мілке місце у водоймі (на річці, озері, ставку, болоті), де по мілководдю можна пересуватися на інший бік пішим ходом або переїжджати верхи на коні чи транспортом без допомоги мостів і суден (не більш ніж по пояс людини для піхоти і по черево коня для кавалерії). Війська можуть переправлятися бродом при глибині: піхота – 3, а кавалерія 4 фути, за умови твердого ґрунту. Про існування бродів дізнаються розпитуванням або спеціальними дослідженнями³.

Броди та поромні переправи через річку Дніпро відомі з давньоруських часів, а виникли ще раніше. З плином часу вони перестали існувати, тепер їх лише можна уявити в історичних ландшафтах та ознайомитися з їхньою історією. Один з найвідоміших бродів у середній течії Дніпра – Зарубський (пізніше Зарубинецький, Терехтемирівський, Трахтемирівський). На

¹ Звагельський В. Б. Стародавні переправи Сіверського Дінця. Сумська старовина. 2005. Вип. 15. С. 225.

² Сиволап М. П. Нарис дромології Черкащини. Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2014. Вип. 315 (22). С. 18–27.

³ Брід (переправа). Енциклопедія Брокгауза и Эфрона: URL: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/015/15359.htm>.

його основі в давньоруський час була організована поромна переправа (Терехтемирівська, Трахтемирівська), а з початком розвитку пароплавства у XIX ст. – Андрушівська (Переяславська) пристань.

Зарубинецький брід, Трахтемирівська поромна переправа, Андрушівська пристань неодноразово потрапляли до кола наукових інтересів істориків, краєзнавців, географів, гідрологів, картографів, тому їх вивчення отримало фрагментарне відображення у численних дослідженнях та розвідках. Проте вивчення обставин їх виникнення та функціонування варті окремої розповіді.

Постійний пережат в руслі Дніпра, що згодом став відомий як Зарубинецький брід, утворився завдяки тектонічним зрушенням і виходом брил трахтемирівських пісковиків в долині річки 23–22 тис. років тому⁴. Під час повені потік води дещо препарував схили, виніс маси піску на вододіл з Ірпінем, нижче за течією цим катастрофічним потоком був сформований Канівський амфітеатр. Ним же був сформований Зарубинецький брід, вимита та винесена на лівий берег значна маса місцевого уламкового матеріалу⁵.

На думку археолога й історика Б. О. Рыбакова, Зарубський брід використовувався для переправи через Дніпро ще за скіфських часів. Він був дорогою паломників до Трахтемирівського городища, яке, ймовірно, було головним святилищем «сколотського» племінного союзу. Дослідник відмічає, що це городище унікальне як за своїми розмірами (значно перевищувало за площею всі фортеці «сколотської» лісостепової зони), так і за ступенем захищеності від можливих нападів скіфів-кочівників. Адже розміщувалося в найбільш неприступному місці, обмеженому вигином Дніпра, річками Рось і Росава, на ділянці, яка з північного боку була відгороджена валом, а з іншого боку Дніпром та його рукавами, плавнями, крутим обривистим берегом висотою (біля 180 м). Нині ця ділянка локалізується між селами Трахтемирів і Зарубинці, її приблизні розміри: майже 15 км завширшки та 25–30 км вздовж Дніпра. Крім основного валу, який захищав підступи до Трахтемирова з боку Правобережжя, ціла система валів довжиною біля 40 км захищала підходи до розташованого поруч Зарубського броду на лівому переяславському березі Дніпра. На цьому ж березі Дніпра, за 10 км від Трахтемирова (дві години ходьби або пів години кінної їзди) знаходилося одне з найдавніших місць Русі – Переяслав⁶.

У давньоруський час в середній частині колишнього городища біля берега Дніпра розташувався Зарубський монастир. За міркуваннями М. К. Каргера, храми цього монастиря датуються кін. XI ст.⁷. У літописах Зарубський монастир вперше згадується під 1147 р., коли з нього вийшов другий руський митрополит Русі – Климент Смолятич⁸. Зарубський брід

⁴ Петрашенко В. О., Радзівіл А. Я., Куделя Ю. А. Програма наукового дослідження, охорони та використання пам'яток археології та геології Трахтемирівського заповідника <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Heritage/Traxtemyryv.html>.

⁵ Позинич В. Г. Середньоантропогеновий озерний етап басейну Дніпра // Кам'яна доба України. К.: Шлях, 2010. Вип. 13. С.86–94; Позинич В. Г. Сліди катастрофічної повені в районі м. Канева початку голоценового періоду. Наук. праці Укр.НДГМІ. 2009. Вип. 258. С. 175–184.

⁶ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. М.: Издательство «Наука», 1987. 790 с.; Рыбаков Б. Язычество древней Руси – yakov.works. URL: http://yakov.works/libr_min/17_r/ib/akov_02.htm.

⁷ Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб. Советская археология. 1950. Т.13. С. 33–62.

⁸ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. М.: Издательство «Наука», 1987. 790 с.; Рыбаков Б. Язычество древней Руси – yakov.works. URL: http://yakov.works/libr_min/17_r/ib/akov_02.htm.

вперше згадується під 1096 р.⁹. У цей час він активно використовувався, про що є відомості в тогочасних писемних джерелах.

Переправу через Дніпро прикривали давньоруські міста Заруб і Устя, які знаходилися, відповідно, на правому та лівому березі Дніпра. Укладачі «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі» (1985) зазначають, що більшість бродів та поромних переправ через р. Дніпро, відомих із давньоруських часів, охоронялися градом чи заставами, зокрема, Зарубський брід, брід Татинець тощо¹⁰.

Через Зарубський брід переправлялися руські дружини, що йшли з Києва до Переяслава. Так, наприклад, під 1096 р. у Лаврентіївському літописі згадується, як руське військо непомітно для половців перейшло брід біля Заруба та несподіваною атакою розгромило ворога, який взяв в облогу Переяслав¹¹. Троїцький літопис початку XV ст. дає цікавий опис переправи в 1151 р. через Дніпро в цьому ж районі: «Половци же всѣдше на конѣ в бронях зо щиты с копья якоже биться, вѣредоша в Днѣпр от множества вой... Святославома же перебрешома Днѣпр с Половци»¹². Як видно з наведеного, переправа половців «в бронях» і з іншою зброєю здійснювалась на конях вбхід, що не могло бути «при великій воді»¹³.

У добу козацтва, XVI–XVIII ст., у районі Зарубського броду розташувався Терехтемирівський перевіз – поромна переправа через Дніпро, що потребувала спеціальних плавучих засобів. У посушливі роки, коли річка була маловодною (здебільшого літом) при низькому рівні води на інший берег можна було дістатися верхи на конях чи гужовим транспортом. Якщо глибина Дніпра була значною, тоді потребувались пороми.

Зарубський брід, а пізніше Терехтемирівський перевіз були важливим пунктом для переправи військ через Дніпро, виконання маневрів під час проведення воєнних дій. Також цим шляхом користувалися паломники, що прямували до Трахтемирівського (Терехтемирівського) Успенського монастиря, що був відомою козацькою святинією того часу. Цей монастир був відновлений на місці давньоруського Зарубського Пречистенського монастиря.

У цей період перевіз належав до Терехтемирівського монастиря і знаходився у безпосередній близькості до нього, нижче за течією від с. Терехтемирова (сучасне с. Трахтемирів Канівського р-ну Черкаської обл.) на території с. Монастирок (історичні джерела часто розглядають Монастирьок і Трахтемирів як один населений пункт). Та, навіть, сама назва села «Монастирок» співзвучна зі словом «монастир». Таке розташування Успенського монастиря однозначно підтверджують карти XVII ст.¹⁴ Існує припущення, що через приналежність броду та переправи до монастиря Зарубський брід ще звався Монастирська мілина.

Прибутки з Терехтемирівського перевозу йшли на потреби Успенського монастиря. Право монастиря на їх отримання було визначене в середині XVII ст. під час національно-

⁹ Жарких М. Баснословіє Терехтемирова. – Історіографія як частина баснословія. URL: <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Terextemyriv/Legend/Historiography.html>.

¹⁰ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. К.: Наукова думка, 1985. С. 61.

¹¹ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. Варшава: Тип. Варшавского ученого округа, 1873. – С. 124.

¹² Приселков М. Д. Троїцькая летопись. Реконструкция текста. [Под ред. и с предисл. К. Н. Сербиной]. – М. – Л.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1950. С. 231–232.

¹³ Швець Г. І. Водність Дніпра. К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1960. С. 46.

¹⁴ Жарких М. І. Терехтемирів. К., (версія 30 вересня 2013 р.). С. 149.

визвольної війни. В Універсалі гетьмана Війська Запорізького Петра Дорошенка від 13 травня 1673 р., виданого Терехтемирівському монастирю відзначено, що перевіз із давніх часів належав монастирю і гетьман це володіння підтверджує: «Ознаймуем сим писанієм нашим всій старшині і черні Войска Запорозского, а особливо пану полковникові каневському, асаулом, сотником, отаманом і всему того полку товариству і кожному, кому о том відати належить, яко антецесорове наши, гетманове Войска Запорозского, з давніх часів монастиря Терехтемирівського і фундаторами, і ктиторами були, так і ми, до тої побожності чуючися, бути повинні, яко той монастир у своїй хочемо мати по Богу обороні, так для обжитого хвали Божоє отправованья, перевоз на Дніпрі, села, поля, ґрунта, озера і всі угодія з давних часів до того святого місця належачі, при тому же монастиру заховуем і ораз превелебному господину отцю Артемію Силницькому, ігумену терехтемирівському, з братією всіх тих угодій, подлуг давнього обикновенія, заживати позволяем. При чому старшому і меншому товариству, особливо пану полковнику каневському, приказуем, аби в заживанню перевоза, сіл і всіх давніх монастирських ґрунтів помененому отцу ігуменові і всій його братії найменшая не діялася перешкода»¹⁵.

Треба відмітити, що в цей час всі значні перевози на Дніпрі були платними, їх власники (орендарі) одержували з них прибутки, які використовували на власний розсуд. Наприклад, Дніпровсько-Либідський перевіз, який був головною переправою через Дніпро для місцевостей, розташованих нижче Києва, щорічно приносив Видубицькому монастиреві 1400–1600 злотих (перевіз закріплений за монастирем грамотою царя Олексія Михайловича від 11 серпня 1654 р.)¹⁶. На жаль, нам не відомо, які прибутки з перевозу отримував Терехтемирівський Успенський монастир, відомо лише, що їх частина витрачалась на шпиталь для старих і німецьких козаків, створений при монастиреві. Зокрема, про це згадується у довідці кошового Запорозької Січі Василя Григоровича капітану Колюбакіну про володіння Війська Запорізького від 15 січня 1745 р.: «Город Терехтемиров, который ныне под поляками под Днепром ниже Триполья обретається, нашим сечевым запорожским от давних лет шпиталем называется, и до нас належал, в яком бывало старые и по случаю на какой войне раненые и скалеченные тамо у шпитале пребывали, из тамошнего перевозу и прочего доходу контентовались»¹⁷.

Особливо значне навантаження на Терехтемирівську та інші поромні переправи через Дніпро було в останню чверть XVII ст. Спочатку, населення правобережної України, через розорення і вбивства турецькими і ординськими полчищами та польськими військами, залишало свої землі й шукало пристановища на лівобережжі. Переселенці вдень і вночі діставалися на лівий берег Дніпра поромними переправами. Починаючи з 1680-их рр. почався зворотний рух. Однак, така міграція порушувала плани І. Мазепи, тому гетьман вирішив силою затримувати населення на Лівобережжі. Гетьманські універсали забороняли перевозити переселенців поромами через Дніпро. Це викликало супротив перевізників, які піклувалися

¹⁵ Жарких М. І. *Терехтемирів. К.*, (версія 30 вересня 2013 р.). С. 74.

¹⁶ Видубицький Дніпровсько-Либідський перевіз і його роль в історії монастиря і держави (протодиякон Василій Дідора) URL: <https://www.kpba.edu.ua/statti/1719-vydubytyskyi-dniprovsko-lybidskyi-pereviz-i-ioho-rol-v-istorii-monastyria-i-derzhavy.html>.

¹⁷ Жарких М. І. *Терехтемирів. К.*, (версія 30 вересня 2013 р.). С. 262.

про свої прибутки¹⁸. Виняток зроблено лише для київського і терехтемирівського перевозів. Так, 8 квітня 1701 р. І. Мазепа своїм Універсалом наказував переяславському полковнику пильнувати «чтобы сообщение с местностями, лежащими по ту сторону Днепра, производилось исключительно двумя перевозами: киевским и терехтемиривским». 8 квітня 1704 р. було видано ще один Універсал аналогічного змісту¹⁹.

Перевіз був власністю Терехтемирівського Успенського монастиря до початку XVIII ст., допоки гетьман І. Мазепа Універсалами від 4 лютого, 7 квітня та 10 грудня 1701 р. надав перевіз Вознесенському кафедральному монастирю в м. Переяславі. 3 березня 1702 р. це пожалування було затверджене грамотою царя Петра І. 1 січня 1710 р. гетьман І. Скоропадський у своєму Універсалі всім старшинам і черні Війська Запорозького підтвердив права Переяславського кафедрального монастиря на вище зазначенні володіння і, зокрема, на переправу²⁰. Відомо, що на початку XVIII ст. переїзд був платним: «Перевоз на реке Днепре, против Переяславля под селом Андрушами, переяславского Вознесенского монастыря, с которого емлется с проижих из переяславских всяких чинов людей з воза по 8 коп. на оный монастырь»²¹.

У 2-ій половині XVIII ст. гетьман К. Г. Розумовський намагався добитися, щоб поромні переправи у Гетьманщині були безкоштовними. Зокрема, відомо про існування листа, який він написав київському митрополиту з вимогою дати розпорядження ігуменам монастирів, щоб вони не брали плату на поромних перевозах. Чи було прохання гетьмана виконане наразі не відомо. У тогочасних джерелах про такі випадки не згадується²².

Відомий дослідник Терехтемирова М. І. Жарких зібрав цитати з першоджерел, в яких містяться згадки про Терехтемирів. Серед них є й ті, що містять відомості про переправу біля Терехтемирова за період з 1638 р. по 1765 р.²³. Отже, нижче спираючись на представлені у книзі відомості представимо їх у хронологічному порядку:

- У 1638 р. у щоденнику домініканського ченця Симона Окольського, який супроводжував польного гетьмана М. Потоцького у походах проти козаків в 1637 і 1638 рр., згадується про намір козаків переправитись біля Терехтемирова: «Пан Хршонстовский, выйдя оттуда [из Иеремиевки ниже Секирной, тобто Вереміївки Чорнобайського району] и найдя пути свободными... направился к Трехтемирову. Обследовавши берега Днепра, он убедился, что на этой [правой] стороне совсем нет бунтовщиков, на Заднепровье есть немного и они намерены переправиться у Трехтемирова. Узнал он также, что кн. Иеремия Вишневецкий со значительными силами переправился уже через Днепр».

¹⁸ Видубицький Дніпровсько-Либідський перевіз і його роль в історії монастиря і держави (протодиякон Василій Дідора) URL: <https://www.kpba.edu.ua/statti/1719-vydubytyskyi-dniprovsko-lybidskyi-pereviz-i-yoho-rol-v-istorii-monastyria-i-derzhavy.html>.

¹⁹ Жарких М. І. Терехтемирів. К., (версія 30 вересня 2013 р.). С. 262.

²⁰ Там само.

²¹ Годовой доходъ переяславской ратуши и урядниковъ въ начале XVIII в.: [Документы, известія и заметки]. Киевская Старина: Ежемес. ист. журналъ. К.: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира Аку. о-ва Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1901. Т. LXXIII (Май–Іюнь). С. 87–88. Примеч.: Архив ген. Канцеляріи № 3817. С. 88.

²² Къ бытовой исторіи малорусскихъ монастырей: Письмо гетмана Разумовскаго къ кievскому митрополиту о томъ, чтобы Максаковскій игумень и другія духовныя власти не брали платы на паромныхъ перевозахъ. Киевская Старина: Ежемес. ист. журналъ. К.: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира Аку. о-ва Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1901. – Т. LXXII (Январь–Февраль). С. 74–75.

²³ Жарких М. І. Терехтемирів. К., (версія 30 вересня 2013 р.). С. 49, 56, 60, 64, 70, 72, 74, 80, 81, 85, 88, 89, 92, 95, 99.

• 23 травня 1648 р. воєвода Я. Вишневецький писав в листі до примаса М. Лубенського про свій намір переправитись із військом у Терехтемирові, від чого йому довелося відмовитись і тікати далі на північ: «Усі козацькі полки, відпрвлені на Запоріжжя повстали. Послали проти Хмельницького сина пана краківського з паном комісаром. Але Хмельницький розгромив їх, а на панів гетьманів напали під Корсунем і все кварцяне військо до останку знищили і в полон взяли. Мені за Дніпром важко з моїми людьми дістатися до війська. Пробували переправлятися в Трахтемирові, Каневі і в інших містах аж до Києва. Мій роз'їзд привів мені 6 «язиків» з Канівського полку, котрі визнали, що за Дніпро всі способи у нас відняли».

• 15 січня 1652 р. російський розвідник Марк Антонов доповів, що поляки мають намір іти походом на Лівобережжя й переправитись у Терехтемирові та Ржищеві: «поляки умовилися, що як стане Дніпро, полякам іти всім обозом війною на козаків: на Білу Церкву, на Терехтемирові і Ржищів, за Дніпро».

• 8 грудня 1654 р. Б. Хмельницький в листі до В. Б. Шереметева радив йому переправити російське військо через Дніпро біля трьох населених пунктів: «Зволь перевезтися через Дніпро в Каневі, Ржищеві й Трахтемирові».

• 10 жовтня 1661 р. переяславський воєвода Василь Волконський в донесенні царю попереджав про наміри правобережних «изменников» переправитись через Дніпро, для чого вони громадили пороми й судна у Ржищеві, Стайках, Терехтемирові та Каневі: «А за Днепром по берегу и по местечкам, и у изменников казаков под Ржищевом, и под Стайками, и под Терехтемировом, и под Каневом приготовлены порома и всякие суда, на чём перевозиться хану крымскому и полякам... А в Оржищев и в Терехтемиров и в Канев послали они [стольник И. Чаадаев и дьяк И. Песков] из черкас верных людей и велели им рассмотреть и разведать подлинно, что в тех местах в сборе воинских людей, и что под те места поромов и судов, и в каких крепостях устроены».

• 18 травня 1669 р. ніжинський воєвода Іван Ржевський в донесенні царю повідомив про те, що до Ніжина прибули четверо російських вояків, які втекли з в'язниці в Чигирин, на лівий берег Дніпра вони переправились Терехтемирівським перевозом, у чому їм допоміг ігумен монастиря: «Из Чигирина де они ушли, подрезав тюрьму, мая в 5 числе, а через Днепр де, государь, их на Техтемирове перевозе велел игумен перевезть тайным делом».

• 13 червня 1672 р. лубенський полковий обозний Сава Кирилов в листі лубенському полковнику Івану Сербину писав про наміри татар переправитись на лівий берег Дніпра у Жердевій (долина поруч із Терехтемировом): «Некоторый Миско Мисерва из Лютенки, быв в Горошине, где прилучилось ему на том же перевозе горошинском съехаться с купцами шишанскими, которые в Терехтемиров ездили для камени, и те ему сказывали, что не пустили на ту сторону Днепра и стояли два дня против Каневского перевоза и ни с чем возвратились, а порома на ту сторону согнали [...]. Також из Золотоноши взяли есмы ведомо от сотника наказного и от атамана тамошнего, что и у них таков слух есть, что татарове имеют замысел на Жердеве переправляться на ту сторону».

• 13 травня 1673 р. в Універсалі гетьмана Війська Запорізького Петра Дорошенка для Терехтемирівського монастиря відзначено, що перевіз належав до монастиря з давніх часів і гетьман це володіння підтверджує.

• 4 лютого 1701 р. гетьман І. Мазепа Універсалом надав Терехтемирівський перевіз Вознесенському монастирю в Переяславі: «полковнику переяславському и др. о

предоставлении Переяславскому кафедральному Вознесенскому монастырю во владение села Мацковцев с принадлежащими к нему угодьями и перевоза Терехтемировского на Днепре». 3 березня 1702 р. це пожалування було затверджене грамотою царя Петра I.

• 7 квітня 1701 р. гетьман І. Мазепа Універсалом полковнику переяславському та ін. надав Терехтемирівський перевіз Вознесенському монастирю в Переяславі: «о предоставлении Переяславской обители во владение Терехтемировского и Каневского монастырей с принадлежащими к ним селами, грунтами и проч. угодьями и Терехтемировским перевозом».

• 8 квітня 1701 р. гетьман І. Мазепа своїм Універсалом наказував переяславському полковнику пильнувати, аби люди користувалися тільки київським і терехтемирівським перевозами: «чтобы сообщение с местностями, лежащими по ту сторону Днепра, производилось исключительно двумя перевозами: киевским и терехтемировским». 8 квітня 1704 р. видано Універсал аналогічного змісту.

• 3 березня 1702 р. у жалованій грамоті царя Петра I єпископу переяславському Захарію Корниловичу підтверджується право на володіння перевозом на Дніпрі та іншими володіннями: «владение селами Войтовцами, Московцами, Сошниками, Подсенным, Андрушками, маетностями запустелых монастырей Терехтемировского и Каневского, слободками Зарубинцами, Григоровкою, Букриновым, селищами Литвиновкою, Трестинцом, Авраамовкою, Студенцом, перевозом на реке Днепре, мельницами на реке Росаве и проч. Угодьями».

• 6 жовтня 1708 р. гетьман Іван Мазепа в листі до графа Г. І. Головкина згадуються два броди між Переяславом і Трахтемировим: «...а меж Переяславлем и Трехтемировым два броды так мелкие вновь на Днѣпрѣ явились, что чрез оныя люди ѣздят...». Існує повніший фрагмент цього листа «Во время нынешней настоящей суши на многих местах так Днепр повысыхал, что вброд коньми через оный переезжают, а меж Переяславлем и Терехтемировым два брода такие мелкие вновь на Днепре явились, что через оные люди возами ездят»²⁴.

• 5 квітня 1710 р. в статті № 5 Пактів гетьмана Пилипа Орлика згадується, що перевіз має належати до міста, не до монастиря: «Місто Терехтемирів споконвічно по праву належало Війську Запорозькому Низовому і виконувало роль власного шпиталю. Так і тепер, по визволенні – дайто, Боже, – нашої Вітчизни від московської неволі, нехай ясновельможний гетьман поверне Війську Запорозькому Низовому оте місто Терехтемирів з усіма угіддями і перевозом через Дніпро, який міститься там-таки».

• 1 січня 1710 р. гетьман І. Скоропадський у своєму Універсалі всім старшинам і черні Війська Запорізького підтвердив права Переяславського кафедрального монастиря на володіння «принадлежащими монастырю добрами, маетностями, селами, селищами, хуторами, гаями, полями, лесами, сенокосами, озерами, станами, перевозами, мельницами, пасеками и проч. угодьями, находящимися в полках Киевском, Переяславском, Лубенском и Каневском, а равно и маетностями, принадлежащими монастырям Терехтемировскому и Каневскому, приписным к Переяславскому монастырю».

• 28 липня 1720 р. цар Петро I у грамоті гетьману І. Скоропадському нагадував, що згідно з умовами Вічного миру 1686 р. Терехтемирівський та інші перевози не повинні

²⁴ В письме Гетмана Мазепы к Графу Головкину, из обозу от реки Десны, между прочим, написано. 1708 г. октября 6. Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском ниверситете. М.: Университетская типография, 1859. Кн. 1 (Генварь – Март). С. 166.

використовуватись: «Грамота его же [Петра I] гетману Скоропадському о соблюдении соглашения, по тракту вечного мира, между Россиею и Польщею касательно перевозов Терехтемировского, Ржищевского и других, находящихся на польской стороне Днепра, в том смысле, что они не должны быть свободны для проезда».

- 15 січня 1745 р. у довідці кошового Запорозької Січі Василя Григоровича капітану Колюбакіну про володіння Війська Запорозького зазначено, що на шпиталь йшли прибутки з тамтешнього перевозу: «Город Терехтемиров, который ныне под поляками под Днепром ниже Триполья обретається, нашим сечевым запорожским от давних лет шпиталем называется, и до нас належал, в яком бывало старые и по случаю на какой войне раненые и скалеченые тамо у шпитале пребывали, из тамошнего перевозу и прочего доходу контентовались».

- 19 червня 1765 р. у люстрації Терехтемирівського староства зазначено, що перевіз обслуговується московським поромом, і тому староство не має з нього ніякого доходу: «Містечко Трахтамиров лежить над рікою Дніпром під горою, на дорозі до задніпровського міста Переяслава, і над московським переяславським перевозом, з якого пан староста трахтамировський не має жодного доходу, бо пором московський ходить. Жидів осілих в тому містечку немає, ані шинкових домів, тільки одна корчма, в якій сидить орендар... Халуп є 27, звільнених 3. Доход староства становить 9305 злотих».

Досить ретельно відтворив мережу правобережних та лівобережних подніпровських шляхів середини XVII ст. французький інженер Г. Боплан. За його даними, перевози через Дніпро нижче по течії від Києва були в:

- **Стайках** (літописне місто Святополч, нині село Кагарлицького р-ну Київської об.). До кінця XVI ст. Стайківський перевіз на відтинку Дніпра від Києва до Канева залишався основним на магістральному шляху з Волині на Лівобережжя (через Житомир, Ходорків, Фастів, Переяслав і далі на Путивль).

- **Ржищеві** (літописне місто Іван-город, Городище, нині смт Ржищів Кагарлицького р-ну Київської обл.); Згодом зростає значення Ржищівського перевозу, більш зручного, ніж два попередніх. На Спеціальній карті і карті течії Дніпра Г. Боплан підкреслює стратегічне значення Ржищева, фіксуючи тут перевіз через Дніпро на шляхах з Волині, Поділля і Півдня через Паволоч, Фастів, Германівку, а також через Білу Церкву, Германівку до Переяслава і далі на північний схід.

- **Трахтемирові** (нині село в Канівському р-ні Черкаської обл.). Під Трахтемировом, що розташований серед урвищ і оточений неприступними скелями, сходилися північний шлях з Києва, західний – з Волині, південний (відгалуження Чорного шляху) – з-під Звенигорода. На лівому березі від Трахтемирівського (Зарубського) перевозу шляхи розходилися: один прямував до Путивля, інший, перетинаючи в нижній течії рр. Супій і Сулу, через Санчарівський перевіз на Ворсклі з'єднувався з Муравським шляхом у верхів'ях Орелі.

- **Каневі** (нині Канівський р-н Черкаської обл.). Тут також «...є пором для переправи через річку...». Пором з'єднував правобережні подніпровські шляхи (в першу чергу з Києва на південь) з лівобережним подніпровським шляхом, що йшов від Черкас до Києва через Золотоношу, Гельмязів, Переяслав, Бориспіль.

У 1651 р. Г. Боплан в «Описі України» зазначив, що біля Терехтемирівського монастиря є пором для переправи через Дніпро: «Ще далі йде Трахтемирів – руський монастир, розташований серед урвищ і оточений неприступними скелями. Саме в цьому місці козаки

ховають усе найцінніше; тут же є пором для переправи через річку»²⁵. Проте на його картах ця переправа не позначена.

О. О. Русов до числа визначних «перевозів» на Дніпрі зараховує відому в козацьку добу Андрушівську переправу (с. Андруші розташовувалось на лівому березі Дніпра навпроти Терехтемирова), переправи в Черкасах (XV ст.), Кременчузі (XVI ст.), Переволочні (XVII ст.), Каневі (XVIII ст.), Микитинський перевіз (XVII ст.) й найдавніший «Київський перевоз» (нижче гирла Десни)²⁶.

Вчений-географ А. М. Щекатов у своєму «Географическом словаре Российского государства, сочиненном в настоящем оног виде»²⁷ (1801) називає наступні основні переправи на Дніпрі станом на початку XIX ст.: біля Ловича, Навіз, біля Межигір'я, біля Трахтемирова «Андрюсовська» (Андрушівська), біля Канева, Черкас, Лемішська, біля Кременчука, Переволочни, біля Кам'яного Затону (Микитська)²⁸.

У 1863 р. П. П. Семенов нарахував 9 мостів на всій течії Дніпра (найстаріший в Києві, на тому місці, де раніше була переправа) і 48 поромних переправ, з яких Полтавську й Київську губернію з'єднували одинадцять. Серед останніх, зокрема, є й Андрушівська переправа²⁹.

М. І. Максимович згадував, що Терехтемирівська (Андрушівська, Зарубинська, Переяславська) переправа існувала ще до Богдана Хмельницького, у період повстання Тараса Трясила 1630 р. «когда Конецпольский осаждал Переяслав и когда казаки отняли у осаждающих перевоз Андрюшовский и пожгли поромы». І це була одна з найбільших переправ на Дніпрі. У 1637 р. переправи були при Стайках, Ржищеві, Трахтемирові і Каневі³⁰.

М. А. Маркевич, автор книги «Реки Полтавской губернии», описав випадок, коли в 1836 р. русло Дніпра було сильно зневоднене і «против Букриных, что повыше Трахтемирова, можно было перейти всю реку»³¹.

Вказана переправа була можлива тому, що на цій ділянці Дніпра існував брід, через який в маловодне літо при низькому рівні води можна було переправитися на коні. Переходи вбхід через Дніпро на зазначеній ділянці зафіксовані в наступні маловодні роки: 1823, 1836, 1841, 1846, 1848, 1859, 1862, 1874, 1875, 1886, 1892, 1900, 1921 і 1939 рр.³². Подібні броди на Дніпрі були також біля Києва, Межигір'я, Рудякова, Витачева, Канева, Черкас, Кременчука та інших місцях.

²⁵ Боплан Г. Л. *Опис України / пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. К., 1990. URL: <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm>.*

²⁶ Русов А. А. *Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1876. Из. Т. 3 «Записок Юго-Запад. отд. Рус. геогр. о-ва». С. 122.*

²⁷ Щекатов А. М. *Географический словарь Российского государства, сочиненный в настоящем оног виде. [В 7 ч.]. М.: в Унив. тип., у Хр. Клаудия, 1801. Ч. 1. (А–Г) [9] с.*

²⁸ Русов А. А. *Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1876. Из. Т. 3 «Записок Юго-Запад. отд. Рус. геогр. о-ва». С. 122.*

²⁹ Там само.

³⁰ Максимович Н. И. *Днепр и его бассейн. Киев: Тип. С.В. Кульженко, Ново-Елисаветинская улица, собственный дом № 4, 1901. С. 347–348.*

³¹ Маркевич Н. А. *Реки Полтавской губернии. Записки Русского географического общества. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1856. Т. 11. С. 349.*

³² *Гидрологические явления от времён Киевской Руси до наших дней. URL: <https://www.activestudy.info/gidrologicheskie-yavleniya-ot-vremen-kievskoj-rusi-do-nashix-dnej>.*

У середині XIX ст. на Дніпрі в межах Полтавської губернії було 16 переправ. З них 11 переправ з'єднували Полтавську губернію з Київською (навпроти Трипілля, Стайків, Ржищева, Трахтемирова, Канева, Мошен, Черкас, Боровиці, Ломоватого, Старого, Градижська); 2 переправи, навпроти Крюкова та Олександрії, з'єднували Полтавську та Херсонську губернії. Ще 3 переправи, навпроти Деріївки, Мишурина Рогу, Домоткань, з'єднували Полтавську та Катеринославську губернії. З-поміж названих шістнадцяти переправ М. І. Максимович виділяє п'ять найкращих, на його думку, і зазначає прізвища перевізників:

1. Із с. Старого; «Васюринська»; паром Требинських.
2. Із Орлика; паром селян Крутієвих.
3. Із Переволочни, навпроти Мишурина Рогу.
4. Із Кременчука в Крюків.
5. Із Андрушів навпроти Трахтемирова; пором і дуби Гудим-Левковичів³³.

Представники дворянського роду Гудим-Левковичів були власниками сіл Трахтемирів, Монастир'юк, Григорівка та ін. після 2-го поділу Речі Посполитої (1793), відколи ця територія перейшла під владу Російської імперії і з 1797 р. увійшли до складу Канівського повіту Київської губернії. Раніше ця місцевість належала до вотчини кн. Станіслава Понятовського. Наприкінці XVIII ст. кн. С. Понятовський продав село Плахоцькому, той продав село Івану Павловичу Гудим-Левковичу, нащадки якого володіли ним принаймні до 1861 р.³⁴ Відомо, що в 1792 р. в Трахтемирові налічувалось 34 двори, біля 300 жителів. У с. Монастирок, розташованому за 3 версти верстах нижче Трахтемирова, станом на 1741 р. 20 дворів і жителів 167 осіб, «земли совокупно с деревнею Зарубинцями, которая составляет одно имение, принадлежащее Константину Гудим-Левковичу, 1278 десятин»³⁵.

Цікаво, що Терехтемирів позначений практично на всіх генеральних картах, на яких відображено Середнє Подніпров'я: це карти України, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, європейської частини Російської імперії, Таврики, карти Дніпра. Що свідчить про значну вагу, яку надавали цьому важливому населеному пункту картографи XVII–XVIII ст.³⁶ Разом з тим Терехтемирівська переправа, як і більшість інших поромних переправ на Дніпрі, не були нанесені на карти, хоч і відігравали важливу стратегічну роль. За даними М. І. Жарких Терехтемирівський перевіз позначений лише на карті 1868 р. трохи вище за течією від Монастирка³⁷.

В альбомі Й. Мюнца, який у 1781–1783 рр. подорожував землями України й робив зарисовки є малюнок (рис. 1), зроблений з натури, з видом Терехтемирова з перевозом. Інші зображальні джерела, пов'язані із досліджуваним перевозом не виявлені.

Місця локалізації переправ і, зокрема Терехтемирівської, не були сталими і залежали насамперед від природних умов річки у зазначеному місці в певний період (рівня води, мінливості руслу, підводних перешкод тощо). Весною, коли Дніпро розливався, його русло змінювало напрямок і глибину, вода утворювала мілини, острови, піщані коси, перекати. У

³³ Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. Киев: Тип. С. В. Кульженко, Ново-Елисаветинская улица, собственный дом № 4, 1901. С. 347.

³⁴ Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. К.: тип. КПП, 1864. С. 591–592.

³⁵ Михняк М. К. А он старе Монастирище – Старий Дніпро URL: <http://olddnieper.org.ua/village/monastyrok/item/21-a-on-stare-monastyryshche>.

³⁶ Жарких М. І. Терехтемирів. К., (версія 30 вересня 2013 р.). С. 149.

³⁷ Там само. С. 262.

пугівнику по Дніпру за 1888 р. з цього приводу зазначено: «От Киева до Кременчуга Днепр усеян песчаными отмелями, переменяющими каждый год свое положение...»³⁸. Русло річки також блокували кам'яні перепони (підводні та надводні камені) в районі сіл Трахтемирів, Букрин, Підсінне, Григорівка та ін.³⁹. Згадки про це зустрічаються в архівних документах. Так, наприклад, у звіті Київського губернатора О. П. Ігнат'єва за 1892 р. зазначено, що у звітному році з метою покращення водяного сполучення в межах Київської губернії проводилися роботи з розчистки русла Дніпра. У параграфі 6-му йдеться про підривні роботи із застосуванням динаміту поблизу с. Трахтемирів, «где выдающиеся со дна реки камни, препятствуют свободному движению пароходов». На ці роботи було витрачено 1072 крб.⁴⁰

У XIX ст. поромні переправи на Дніпрі поступово почали втрачати свою значущість, оскільки в цей активно запроваджувалися новітні комунікації, будувалися мости, запроваджувалося парове судноплавство. На місці Терехтемирівської переправи почала діяти Андрушівська (Переяславська) пароплавна пристань. Місце її розташування визначили раніше сформовані під'їзні сухопутні шляхи до Зарубського броду та Терехтемирівської переправи. У 60-их рр. минулого століття ця місцевість була затоплена водами Канівського водосховища. Напередодні його утворення Дніпро в районі переправи мав ширину 320 м і глибину 1 м.

Отже, як випливає з проведеного дослідження, Терехтемирівський перевіз був розташований на місці давнього Зарубського броду (на 1328-ій версті від витоку Дніпра), який активно використовувався в давньоруський час. Загальновідомо, що стародавні дороги сходилися саме у місцях бродів, де було зручно переправитися на інший берег річки. Таким чином, поромна переправа через Дніпро здійснювалася саме в цьому місці, бо тут був зручний брід через річку, усталені під'їзні сухопутні шляхи, ця місцевість здавна була заселена людьми, виступ придніпровської височини на правому березі Дніпра давав змогу обороняти поселення і контролювати перевіз, до якого сходилися важливі лівобережні та правобережні подніпровські сухопутні шляхи. Завдяки цьому Терехтемирів був важливим військовим, торговим, релігійним осередком. Можемо досить точно локалізувати цю переправу на території с. Монастирок (за 3 км від Терехтемирова) поблизу Успенського монастиря, якому в XVI–XVIII ст. належав цей перевіз. Також з'ясовується, що в різні часи і в різних документах переправа називалася по-різному: Терехтемирівська, Андрушівська, Зарубинська, Трахтемирівська, Переяславська, у всіх випадках її назва має зв'язок з населеними пунктами, розташованими поруч. Після запровадження пароплавства на Дніпрі в цьому місці почала функціонувати Андрушівська пристань.

³⁸ Путеводитель по р. Днепру и её порогам: (с прил. карты днепр. бассейна): необходимая книжка для путешественников, судо и лесопромышленников / сост. Ив. Ник. Каргопольцов. Екатеринбург: Тип. Н. Я. Павловского, 1888. IV. С. 140.

³⁹ Маркевич Н. А. Реки Полтавской губернии. Записки Русского географического общества. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1856. Т. 11. С. 342.

⁴⁰ Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 623. Спр. 364. Арк. 28.

*Olena Zham
(Pereiaslav)*

TEREKHTEMYRIV FERRY CROSSING IN SPATIAL AND TEMPORAL CONTEXT

The article is a brief overview of the history of the formation of the system of overland and water ways around Zarubynetskyi ford and Terekhtemyriv crossing on the Dniper River from ancient times to the present day.

Keywords: *ford, ferry crossing, pier, overland ways, water ways, Dnipro River, Pereiaslav region, Cherkasy region.*

Рис. 1. Малюнок з видом Терехтемирова та перевозу з альбому Йогана Генріха Мюнца, 1781–1783 рр.